

Панасенко Т.В.

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ Й РОЗВИТКУ КОМПЛЕКСУ ОСВІТИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

В умовах становлення ринкової економіки одним з найважливіших чинників соціально-економічного життя в країні є функціонування комплексу освіти. Рівень освіченості населення та можливість здобути освіту є одним із загально-визнаних складників людського розвитку. Людський розвиток передбачає окрім інших, набуття знань та професійних вмінь і, відповідно, їх використання. Визнано, що у країнах з перехідною економікою (до них належить і Україна) 46% зростання зумовлено людським капіталом, у той час як найрозвиненіші країни світу за рахунок розвитку освіти та підвищення освітнього рівня населення отримують близько 40% валового національного продукту [3. - С.159].

Освіта як складова частина національного господарського комплексу впливає на всі сфери життєдіяльності людини і, водночас, відчуває на собі вплив усіх соціально-економічних процесів, що відбуваються у суспільстві. Серед багатьох питань, пов'язаних з ефективністю функціонування освітянського комплексу, важливе місце займає вивчення його територіальної організації, структурно-динамічних тенденцій розвитку як в масштабах всієї країни, так і на рівні регіонів.

Найважливіші передумови та чинники функціонування закладів освіти як суспільно-територіального утворення: щільність населення, характер його розселення, динаміка природного та механічного руху, статеві-вікова та соціальна структура населення, функціональні типи поселень, транспортна освоєність території тощо. Опосередковано, через територіальне розміщення різних виробництв, формування систем розселення, на галузеву та територіальну структуру

комплексу освіти впливають природні умови. Функціонування освітянського комплексу значною мірою обумовлюється економічною ситуацією в країні. Територіальна структура комплексу освіти визначається не тільки системою розселення, але і статусом населених пунктів. Територіальна організація дошкільних та середніх закладів освіти передусім визначається демографічними чинниками та існуючою системою міських та сільських поселень. Заклади вищої школи розміщуються переважно у містах: чим більше місто, тим більше у ньому вищих навчальних закладів. На розміщення та функціонування закладів комплексу освіти у великих містах істотно впливають об'єкти науково-технічної та інституційної інфраструктури. З підвищенням матеріального становища деяких верств суспільства пов'язано виникнення навчальних закладів нового типу, в тому числі на комерційних засадах.

Як відомо, основними ланками комплексу освіти є дошкільна, загальна середня, професійно-технічна, вища. У Вінницькій області на початок 1999/2000 навчального року функціонувало 1863 заклади освіти різного типу. Область за показником індексу рівня освіти займає 15-е місце серед областей України. У другій половині 90-х рр. рівень освіченості населення в регіоні, як і Україні загалом, де-що зріс [2. - С.9-10].

Первинною ланкою освіти області є дошкільна. На 1999 рік в області нараховувалося 756 дошкільних закладів освіти. Найбільша їх кількість у м.Вінниці (58), Бершадському (47), Тульчинському (37), Хмільницькому (37) районах, а найменша (9) – у Чернівецькому районі. Простежується пряма залежність між чисельністю населення (дітей) та кількіс-

ттю відповідних установ дошкільного виховання та навчання. Із загальної кількості дошкільних закладів освіти у колективній власності знаходяться 458, загальнодержавній – 67, комунальній – 229, приватній – 2. Після 1990 року фіксується зменшення постійно діючих дошкільних закладів освіти як в масштабах області (на 33% за 1990-99рр.), так і кожного з її адміністративних районів (від 2% у Бершадському до 62% у Вінницькому та Жмеринському районах). В міських поселеннях чисельність дошкільних закладів за 1990-99 рр. зменшилась на 28%, в сільській місцевості – на 35%. В області немає жодного району, де б кількість закладів дошкільного виховання зросла.

За зазначений період чисельність дітей, що відвідують дитячі садки зменшилась у міських поселеннях на 47%, а у сільській місцевості – на 54%. Охоплення дітей закладами дошкільного виховання (у відсотках до чисельності дітей відповідного віку) у 1990 р. в області складало 58,8%, у міських поселеннях – 68,5%, у сільській місцевості – 48%. У 1999 р. показники зменшилися, відповідно, до 37,0; 49,0; 25,6%. Зважаючи на істотне скорочення кількості дошкільних закладів освіти і, водночас, невисокий показник охоплення дітей цією формою навчання та виховання, показник чисельності дітей у розрахунку на 100 місць впродовж 1990-99рр. зменшився на відносно меншу величину (16%).

Показник охоплення дітей дитячими дошкільними установами характеризує потужність відповідних установ, є “віддзеркаленням” демографічних процесів, зокрема зниження народжуваності, рівня зайнятості жінок у суспільному виробництві, є показником фінансових можливостей сімей щодо утримання дітей в дитячих садках тощо.

Проблемою є те, що впродовж останніх років велика кількість дитячих садків працювали неповний річок (неповний робочий день), передусім із причин від-

сутності або нестачі коштів на утримання закладів, нестачі палива, електроенергії тощо. Так, у 1993 році таких закладів було 63%, переважна їх більшість розміщена у сільській місцевості.

В останні роки погіршилась матеріально-технічна база дошкільних закладів освіти. Цілий ряд приміщень не пристосовані, багато з них потребують ремонту. Низька заробітна плата працівників, нестабільність умов праці зумовлюють значну плінність кадрів у галузі.

Питання збереження мережі дошкільних закладів освіти є гострим для області. Нерідко, користуючись правами власника, відомства закривають дошкільні заклади, продають їх приміщення комерційним структурам або ж використовують не за призначенням. Внаслідок цього перевантажуються дитячі садки державної форми власності, а це в свою чергу погіршує якість навчально-виховної роботи.

Українською загостреною є проблема суспільного виховання дошкільнят у сільській місцевості. Кількість дітей у дошкільних закладах зменшується внаслідок закриття значної їх кількості, переведення у сезонні. Істотно впливає на зменшення чисельності дітей, охоплених системою дошкільного виховання і навчання зниження прожиткового рівня населення й неможливість для багатьох родин оплачувати утримання дітей у дитячих садках. Така ситуація знижує можливість повноцінного й всебічного розвитку дітей, належної їх підготовки до школи. В умовах, що склалися, часто діти залишаються без належного догляду, через що зростає також і небезпека травматизму.

Потреби населення у послугах дошкільного виховання задовольняються не повною мірою. Це негативно впливає, зокрема, на продуктивність праці сільськогосподарських працівників, закріплення кадрів на селі. Збільшення показника охоплення дітей постійними дитячими

дошкільними закладами продовжує залишатися актуальною проблемою для області.

Основним видом навчально-виховних закладів загальної середньої освіти є загальноосвітні школи трьох ступенів. У 1999/2000 навчальному році в області нараховувалося 1076 середніх закладів освіти усіх типів, в тому числі шкіл I ступеня – 111, I-II ступеня – 437, I-III ступеня – 506, шкіл для дітей з вадами розвитку – 19. В 50-х роках область мала більшу чисельність населення, більшу кількість населених пунктів, а, отже, і шкіл. З 1950р. до 2000р. кількість шкіл зменшилась на 430 одиниць, або на 28,5%.

Загальне скорочення кількості шкіл пов'язано зі зменшенням кількості учнів, чисельності сільських населених пунктів, подрібненням поселенської мережі, зростанням частки міських жителів, і, відповідно, із закриттям значної кількості шкіл I ступеня та переведенням шкіл I-II ступеня у школи I-III ступеня.

Впродовж 1950-2000рр. кількість шкіл I ступеня зменшилась на 82,5%, I-II ступеня – на 39,3%. Водночас у 3,5 рази зросла кількість шкіл I-III ступеня. Така динаміка передусім визначена реорганізацією освітньої мережі у сільській місцевості. Впродовж останніх 50-и років кількість шкіл у сільській місцевості зменшилась на 499 одиниць, у той час як у міських поселеннях відповідно до темпів розвитку процесу урбанізації кількість денних середніх закладів освіти зросла на 69.

Якщо у 1950 році із загальної кількості шкіл на школи I ступеня припадало 42,2% від їх загальної кількості, I-II ступеня – 47,9%, I-III ступеня – 9,6%, на школи для дітей з вадами фізичного та розумового розвитку – 0,3%, то у 2000 році, відповідно, 10,3%; 40,7%; 47,2%; 1,8%.

Значне скорочення шкіл і класів у сільській місцевості унеможливило здобуття

учнями повної загальної середньої освіти за місцем проживання, а відтак створює нерівні стартові можливості для подальшого навчання молоді.

У міських поселеннях істотно переважають школи I-III ступеня (85,2% від їх загальної чисельності), у сільській місцевості аналогічний показник складає 40,0%.

Чисельність загальноосвітніх шкіл у районах області залежить значною мірою від щільності населення, рівня народжуваності, вікової структури населення. Наприклад, Вінницький район займає перше місце в області за показником щільності населення та кількістю шкіл, що припадають на одиницю площі, Козятинський – за першим показником – друге, другим – третє місце. Проте розрахований коефіцієнт рангової кореляції (0,4) свідчить про загальний слабкий зв'язок в області між щільністю населення та щільністю шкіл. Зменшення кількості учнів призвело до закриття певної частини шкіл, обслуговування однією школою декількох сільських населених пунктів, а відтак і зростання показника транспортної доступності до закладів освіти.

Найбільше зменшення кількості шкіл у 90-і роки зафіксовано у Жмеринському, Тиврівському та Калинівському районах. Для них характерно закриття ряду шкіл I ступеня. За зазначений період зросла кількість шкіл у Вінниці (на 9, передусім за рахунок приватних), Ямпільському (на 3), Погребищенському, Іллінецькому, Муровано-Куриловецькому, Піщанському районах (по одній у кожному).

В області триває процес створення середніх навчальних закладів нового типу. У 1999/2000 навчальному році їх нараховувалося 37. Гімназії, ліцеї, спеціальні школи розглядаються як заклади освіти академічного рівня. Головне їх завдання – створення належних умов для розвитку здібностей природно обдарованих дітей. Єдина гімназія в області розміщена в обласному центрі – це Вінницька фізико-

математична гімназія №17. Ліцеї розміщені у Вінниці (школа-ліцей №7), Козятині та Тиврові. Вінницький ліцей має три спеціальні напрями: юридичний, економічний, медичний. У Козятині ліцей діє на базі міжшкільного навчально-виробничого комбінату. Спеціалізація – філологія, математика, музика. В ліцеї навчаються діти не лише Козятина, а й п'яти сіл району. У Тиврівському ліцеї-інтернаті функціонують п'ять факультетів: філологічний, фізико-математичний, хіміко-біологічний, художній та історико-правовий. У 2000/2001 навчальному році відкрито ліцей при фізико-математичному та фізичного виховання факультетах Вінницького державного педуніверситету імені Михайла Коцюбинського.

В останній час у Вінницькій області розширилася і зросла мережа приватних навчально-виховних закладів. Станом на 1999/2000 навчальний рік нараховувалося 6 навчально-виховних закладів приватної форми власності. Територіально всі приватні школи області сконцентровані в обласному центрі. Це пояснюється передусім наявністю попиту на високоякісну освіту.

Перша приватна школа була відкрита ще у 1991 році. Це школа "АІСТ". З 1993 року у Вінниці почала працювати приватна школа єврейської національної меншини. Впродовж 1994-1997рр. були створені школи "Дельфін", "Джерело", "Гармонія". В названих школах максимально поєднується розумове, фізичне, естетичне навчання та виховання.

Для здобуття повної середньої освіти без відриву від виробництва функціонують три вечірні загальноосвітні школи: по одній у Вінниці, Могилеві-Подільському та Крижополі. Кількість вечірніх шкіл в області істотно скоротилася (1960р.- 331, 1970р.- 73, 1980р.- 53, 1990р.- 18, 2000р.- 3). Це пояснюється, насамперед, тенденціями на ринку праці, труднощами з працевлаштуванням без відповідного

рівня освіти, можливостями отримати повну середню освіту у денних загальноосвітніх школах.

Для дітей, що потребують соціальної допомоги та реабілітації створюються спеціальні навчально-виховні заклади: дитячі будинки, школи-інтернати, школи для дітей з вадами фізичного та розумового розвитку. Для дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків на Вінниччині є три заклади: Тульчинська школа-інтернат, Брацлавська школа-інтернат (Немирівський район) та Вінницький дитячий будинок "Гніздечко". Для дітей з вадами розумового розвитку створено 14 шкіл-інтернатів, які розміщені в 13 адміністративних районах області, переважно у сільській місцевості. Для дітей з вадами фізичного розвитку в області функціонують 4 школи. Крім того, є три школи санаторного типу та одна для дітей із захворюваннями серцево-судинної системи.

Впродовж 1950-2000рр. чисельність учнів в області зменшилась на 39,7%, при цьому у міських поселеннях зазначений показник зріс на 142,4%, а у сільській місцевості зменшився на 66,2%.

За період з 1990р. по 2000р. чисельність учнів змінилася несуттєво: зросла на 0,6%. При цьому у 14 районах вона скоротилася (найбільше – у Липовецькому, Барському, Бершадському, Тиврівському), а у 13 районах дещо зросла (найпомітніше – в Оратівському, Немирівському, Тростянецькому, Шаргородському). За 1990-2000рр. чисельність учнів у міських поселеннях області скоротилася на 0,2%, а у сільській місцевості зросла на 1,5%.

В середньому по області на одну школу припадає 227 учнів. Вищі середньообласного показники характерні для міст Вінниці, Жмеринки, Могилева-Подільського, Хмільника та Бершадського, Гайсинського, Тростянецького, Шаргородського районів. Міські школи в середньому у 5,5 разів за кількістю уч-

нів більші від сільських. Наповнюваність класів у міських поселеннях майже вдвічі вища, ніж у сільській місцевості. Особливістю багатьох загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості є малокомплектність, тобто функціонування при відсутності окремих класів. Проблемою для області є те, що певна частина дітей шкільного віку (0,61% від їх загальної чисельності) з різних причин не охоплена навчальним процесом, причому 0,2% - це діти, що за віком повинні навчатися у школах I-II ступеню. Найбільша кількість дітей, не охоплених навчанням знаходиться у Гайсинському, Козятинському, Бершадському та Тульчинському районах.

Один із показників функціонування комплексу освіти - змінність занять. Матеріальна база шкіл не дозволяє повсюди в області забезпечувати навчання учнів в одну зміну. Як правило, наявність другої та третьої змін характерна для міст, а в селах у зв'язку із загальною низькою народжуваністю іноді, про що уже зазначалось вище, навіть не вдається набрати повнокомплектні класи. У другу зміну впродовж 1999/2000 навчального року проводили заняття 7% закладів освіти від їх загальної кількості (у 14 районах та трьох містах обласного підпорядкування). Найбільша частка учнів, що навчаються у другу зміну у Вінниці, Могилеві-Подільському, Жмеринці, Чечельницькому та Троянецькому районах.

Відносно кращою є ситуація з надання послуг по одержанню середньої загальної освіти в Хмельницькому, Немирівському, Муровано-Куриловецькому, Оратівському, Чернівецькому сільських адміністративних районах. Тут невелика кількість учнів припадає на одну школу, відносно високим є показник щільності шкіл, значний відсоток педагогів має вищу освіту, практично відсутнє навчання у другу зміну.

Заклади первинних ланок освіти – дитячі дошкільні установи та загальноосвітні

школи - надають освітні послуги нижчого рангу, мають невеликий радіус реалізації послуг, широку географію. Зважаючи на помітне кількісне скорочення дитячих садків, шкіл, недостатні темпи нового будівництва приміщень навчальних закладів в умовах економічної скрути, існуюча мережа названих освітніх закладів потребує вагомий матеріальної, фінансової підтримки з метою її збереження й недопущення подальшого руйнування.

Невід'ємною складовою освітнього комплексу є професійно-технічна освіта. У Вінницькій області нараховується 33 професійно-технічних училища та одна професійно-технічна школа (м. Бершадь), в яких навчається понад 19 тисяч студентів. Більше половини з них (67%) поряд із набуттям професії здобувають повну середню освіту. Професійно-технічні училища розміщуються по всій території області (у 19-и районах), проте найбільша їх кількість сконцентрована у Вінниці (10). Профіль підготовки спеціалістів значною мірою пов'язаний з господарською спеціалізацією області. В училищах готують фахівців для різних галузей промисловості, сільського господарства, транспорту, соціальної сфери. Відкриваються нові спеціальності (оператор персонального комп'ютера, організатор офісу, рекламний агент та ін.), поява яких викликана потребами ринкової економіки. Проте проблема працевлаштування випускників залишається невирішеною. Ряд професійно-технічних училищ передбачається закрити чи перепрофілювати, оскільки вони не мають відповідної матеріальної бази, не укомплектовані сучасним обладнанням. Останнє є однією з причин того, що значна частина випускників училищ не може адаптуватися до ринкових умов. "Споживчий попит підприємств і населення має визначити стратегію розвитку ПТУ, обсяг і пропозиції підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації

кадрів” [3. – С.165]. Реформа загальноосвітньої і професійної школи передбачає певне перепрофілювання навчання, збільшення частки училищ з підготовки кваліфікованих робітників для малого та середнього підприємництва та галузей соціальної сфери.

Вища освіта області представлена 26 навчальними закладами I-II рівнів акредитації та 11 навчальними закладами (самостійними та філіями інших вузів України) III-IV рівнів акредитації. Впродовж 90-х років відбулися активні процеси реорганізації у цій сфері освіти. Вони супроводжувалися як кількісними, так і якісними змінами. Передусім підвищився статус окремих закладів освіти, зросла кількість вузів III-IV рівня акредитації. Зокрема, педагогічний, політехнічний, медичний, торгівельно-економічний (філія Київського) інститути отримали найвищий рівень акредитації та стали університетами, аграрний університет став самостійним закладом освіти (до 1991 р. був філією Київської сільськогосподарської академії). З'явилися нові альтернативні заклади освіти, які здійснюють навчально-виховний процес на платній основі: Вінницький інститут регіональної економіки та управління, Вінницький інститут економіки Тернопільської академії народного господарства (до 2000/2001 навчального року Вінницька філія Тернопільської академії народного господарства), Вінницький технологіко-економічний інститут Київського торговельно-економічного університету, Вінницька філія Європейського університету фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу, Вінницька філія Міжрегіональної академії управління персоналом, Вінницька філія університету розвитку людини “Україна”.

В області протягом 80-90-х років значно зросла кількість студентів, що здобувають освіту у вищих учбових закладах III-IV рівнів акредитації. Так, у 2000 році кількість студентів у зазначених закла-

дах освіти порівняно з 1980 р. зросла в 1,5 рази, а у порівнянні з 1970 р. – у 2,3 рази.

Із загальної кількості студентів на денних відділеннях навчаються 70,3% від їх загальної чисельності, вечірніх – 1,6%, заочних – 28,1%. У вузах Вінниччини готують фахівців для різних галузей промисловості, будівництва, сільського господарства, охорони здоров'я, освіти. Впродовж останніх років значно зросла кількість студентів, що отримують освіту економічного профілю. Всі вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації розташовані в обласному центрі.

Заклади освіти I-II рівня акредитації розташовані рівномірніше по території області. Вони представлені в 11 адміністративних районах, переважно у міських поселеннях – районних центрах. Два навчальних заклади знаходяться у сільській місцевості: Чернятинський аграрний (Жмеринський район) та Верхівський сільськогосподарський (Тростянецький район). В обласному центрі знаходиться 11 закладів освіти I-II рівнів акредитації, у тому числі – п'ять коледжів, серед яких нові навчальні заклади – коледж бізнесу та коледж менеджменту. Інші коледжі – технічний, медичний, транспортний підвищили свій статус: вони утворені на базі колишніх училищ. Вінницьке педагогічне училище увійшло до складу педуніверситету.

У вищих учбових закладах I-II рівнів акредитації загальна кількість студентів істотно зросла у 60-х роках (більше, ніж у 2,5 рази) і до 90-х років практично залишалась незмінною, а впродовж 1990-2000 років зменшилась на 25%.

Структурні зрушення, що відбулися останніми роками у вищій освіті, зокрема поява недержавних вузів, вплинули на співвідношення студентів між вузами I-II та III-IV рівнів акредитації. Якщо у 1990/1991 н.р. у вузах III-IV рівнів акредитації навчалось 41,1% студентів від їх загальної кількості, то у 1999/2000 н.р. –

уже 54,7%.

Вінницька область характеризується високою питомою вагою студентів. У розрахунку на 10 тис. чол. населення у 1999/2000 навчальному році в області нараховувалося 254 студенти: 139 студентів закладів III–IV рівнів акредитації і 115 студентів закладів I–II рівня акредитації. Ці показники дещо вищі від середньоукраїнських. Високий потенціал студентської молоді – запорука забезпечення в майбутньому господарства всіх ланок та соціальної сфери високоосвіченими спеціалістами. Підвищення рівня знань студентів, залучення до роботи у вищих навчальних закладах висококваліфікованих фахівців, матеріальне забезпечення навчального процесу оцінюються як першочергові завдання розвитку вищої освіти.

Вищі навчальні заклади надають освітні послуги вищого рангу. Вони мають більший радіус реалізації послуг та більшу зону обслуговування населення, ніж загальноосвітні школи. Відповідно, центрів обслуговування вищого рангу набагато менше.

Аналіз територіальної організації комплексу освіти Вінницької області свідчить, що в області виділяється великий

вузол зосередження освіти всіх рівнів – Вінниця. Локальними центрами обслуговування є Могилів-Подільський, Бар, Немирів, Тульчин, Калинівка, Хмільник, Козятин, в яких надаються всі види послуг освіти, за виключенням послуг вузів III–IV рівня акредитації.

При вдосконаленні існуючої територіальної організації комплексу освіти області потрібно враховувати передумови його функціонування: демографічні показники, розмір поселень, розвиток транспортної мережі та громадського транспортного сполучення.

Позитивною є тенденція щодо підвищення освітнього рівня населення, пов'язана зі збільшенням кількості вузів та кількості студентів. Однак, надто важливою проблемою залишається питання якості освіти.

Зниження суспільного престижу професії учителя, викладача, погіршення матеріально-технічної бази та інформаційного забезпечення закладів освіти, низький рівень оплати праці їх працівників негативно впливають на функціонування освітянського комплексу. Лише орієнтація на пріоритетність розвитку освіти може подолати проблеми та негативні тенденції розвитку галузі.

1. Освіта та культура на Вінниччині.- Вінниця.: Вінницьке обласне управління статистики, 2000. – 90с. 2. Україна. Людський розвиток. Звіт ПРООН. 1999. – Київ, 2000. – 96с. 3. Україна на зламі тисячоліть: історичний експурс, проблеми, тенденції та перспективи // За ред. Г.В.Щокіна, М.Ф.Головатого. – К.: МАУП, 2000. –С.159-173.